

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN MÜƏLLİMLƏR İNSTİTUTUNUN
ŞƏKİ FİLİALİ**

Bakalavr hazırlığı üçün

**Müasir Azərbaycan dili
fənninin**

P R O Q R A M I

050103 - “Xarici dil (ingilis dili) müəllimliyi” ixtisası üçün

Bakı-2013

Tərtibçilər: **Abdullayeva Gülarə Abdurahman qızı**
AMI-nin Şəki filialının Dillər kafedrasının baş müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

Hümbətova Şərqiyyə Nüsrət qızı
AMI-nin Şəki filialının Dillər kafedrasının baş müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Elmi redaktor: **Xalıqov Fikrət Ramazan oğlu**
AMI-nin Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası
kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Mürşüdova Ulduz Bəşir qızı**
AMI-nin Dillər kafedrasının müdiri, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent

Süleymanov Əli Abdusalam oğlu
AMI-nin Ümumelmi fənlər kafedrasının baş müəllimi,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

İzahat vərəqi

Son dövrlərdə Azərbaycanın milli təhsil sistemində köklü dəyişikliklər baş vermiş, Avropa təhsil məkanına inteqrasiya, təhsilimizin dünya standartlarına uyğunluğu sahəsində həyata keçirilən islahatlar davamlı və dinamik xarakter kəsb etməyə başlamışdır. Respublikamızın ali təhsil müəssisələrinin Boloniya təhsil sisteminə qoşulması və kredit sisteminin tətbiqi bu yönümdə həyata keçirilən mütərəqqi islahatların mühüm tərkib hissəsidir. Bu sistemin tətbiqi ayrı-ayrı ixtisaslar üzrə fənn proqramlarına yenidən baxılmasını bir zərurət kimi qarşıya qoyur. Ali məktəblərin filologiya fakültələrində “Xarici dil (ingilis dili) müəllimliyi” ixtisasında tədris olunan “Müasir Azərbaycan dili” fənni üçün tərtib edilən bu proqram da həmin zərurətin nəticəsidir.

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunda “Xarici dil (ingilis dili) müəllimliyi” ixtisasında “Müasir Azərbaycan dili” fənni II kursun I semestrində tədris olunur. Fənnin tədris edilməsində əsas məqsəd filoloq kimi yetişən mütəxəssislərə dilimizin bütün şöbələri, fonetik sistemi, leksik tərkibi və qrammatik quruluşu haqqında müfəssəl bilik və bacarıqlar verməkdən ibarətdir. Qeyd olunan ixtisasın tədris planında həmin fənnə 30 saat mühazirə, 30 saat seminar olmaqla, cəmi 60 saat nəzərdə tutulmuşdur. Proqramda ixtisasın dövlət standartı nəzərə alınmaqla, qeyd olunan saatlar həcmində Azərbaycan dilinin bütün şöbələri üzrə zəruri məsələlər öz əksini tapmışdır. Proqram işlənərkən varislik prinsipinə əməl olunmuş, əvvəlki illərdə müxtəlif müəlliflər tərəfindən işlənmiş proqramlara, dərsliklərə istinad edilmişdir. Proqramda Azərbaycan dilinin ən kiçik dil vahidindən başlayaraq ən mürəkkəb dil vahidinədək bütün məsələlər fonetika, qrafika, orfoepiya, orfoqrafiya, leksikologiya, onomalogiya, terminologiya, semasiologiya, frazeologiya, leksikoqrafiya, derivotalogiya, morfologiya, sintaksis şöbələrində əhatə olunur.

Proqramın sonunda mövcud saatlar həcmində mövzuların təqvim-tematik planlaşdırılması verilmişdir.

Hesab edirik ki, təqdim olunan “Müasir Azərbaycan dili” proqramı “Xarici dil (ingilis dili) müəllimliyi” ixtisasında təhsil alan tələbələrin fənn üzrə müvafiq elmi-nəzəri biliklərə mükəmməl şəkildə yiyələnməsinə imkan verəcəkdir.

Giriş

“Müasir Azərbaycan dili” fənninin mövzusu, məqsəd və vəzifələri. Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli və rəsmi dövlət dili kimi. Dilçiliyin nəzəri və tətbiqi şöbələrinin bir sistem şəklində sadədən mürəkkəbə doğru bu dilin vahidlərini öyrənməsi: fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, yazı, əlifba, qrafika, leksikologiya, onomalogiya, leksikoqrafiya, semasiologiya, frazeologiya, derivatologiya, qrammatika (morfologiya və sintaksis).

1. Fonetika

Fonetikanın mövzusu və məqsədi. Fonetika dilin ən kiçik vahidi olan fonemi – sözdə mənə fərqi yaradan səsi, səs komplekslərinin yaratdığı daha mürəkkəb konstruksiyaları, dilin səs sistemini, fonetik hadisə və qanunları öyrənən şöbə kimi.

Fonetikanın növləri: ümumi və xüsusi fonetika; tarixi, müqayisəli və təsviri – sintaqmatik fonetika; akustik, fizioloji və təcrübi-eksperimental fonetika.

Səs, səsin akustik, fizioloji cəhətləri. Səslərin təsnifatı meyarları: fizioloji və akustik meyar. Səsin ictimai əlamətləri. Səs və fonem, fonem variantları. Fonetik transkripsiya.

Danışıq səslərinin təsnifi: sait və samitlər sistemi.

Saitlər. Dilin üfüqi və şaquli vəziyyətinə, dodaqların vəziyyətinə görə; məxrəc sabitliyinə, gərginlik və kəmiyyətinə görə saitlərin təsnifi. Saitlərin xarakterik xüsusiyyətləri.

Samitlər. Küyün yaranma yerinə, küyün yaranma üsuluna və küyün kəmiyyətinə görə samitlərin təsnifi. Samitlərin xarakterik xüsusiyyətləri.

Heca və onun növləri: saf və qovuşuq, örtülü və örtüsüz, açıq və qapalı hecalar. Heca tipləri. Nitq axınında heca üçbucaqlarının rolu.

Nitq parçalarının mənalı səslənmə əlamətləri: vurğu və intonasiya. Vurğu və onun növləri; sərbəst və sabit vurğu. Azərbaycan dilində vurğunun növü, yeri və təbiəti. Vurğunun dərəcəsi. Söz və şəkilçilərdə vurğunun yeri. Vurğu qəbul etməyən şəkilçilər. İntonasiya (avazlanma) və onun növləri. Durğu (fasilə) və onun işarələrlə tənzimlənməsi.

Azərbaycan dilində fonetik hadisə və qanunlar, bunların sərhəddi. Azərbaycan dilindəki qanunlar: ahəng qanunu (sait ahəngi, sait-samit ahəngi, samit ahəngi), cingiltiəşmə qanunu və bunu doğuran səbəblər.

Fonetik hadisələr: səs uyuşması (assimilyasiya), səs fərqləşməsi (dissimilyasiya), səs artımı (proteza), səs düşümü (eliziya) və yerdəyişmə (metateza). Fonetik hadisələri doğuran səbəblər. Bitişdirici samitlərin səs artımının növü kimi qanuna çevrilməsi.

2. Orfoepiya

Orfoepiya haqqında ümumi məlumat. Azərbaycan dili orfoepiyasının formalaşması vəziyyəti. Tələffüz və ədəbi tələffüz. Tələffüz üslubları: tam və

sərbəst üslub. Ədəbi tələffüzün mənbələri, şivələr, yazı və əcnəbi dillər, ədəbi tələffüzün pozulma səbəbləri.

Tələffüz şəraiti: lüğəvi şəraitdə tələffüz; saitlərin, samitlərin, yanaşı və qoşa sait, samitlərin tələffüzü. Qrafik şəraitdə tələffüz. Qrammatik şəraitdə tələffüz; söz və şəkilçi qovuşuğunda tələffüz, iki söz qovuşuğunda tələffüz.

3. Yazı, əlifba və qrafika

Yazı və əlifba haqqında məlumat. Azərbaycan yazısının və əlifbasının tarixi. Qədim türk, ərəb qrafikalı əlifbalar. Kiril və latın qrafikasının yazılı dilimizə tətbiqi.

Müasir Azərbaycan əlifbasının son vəziyyəti: müxtəlif səslərin bir fonem işarəsi ilə ifadəsi, səs və hərf nisbəti.

4. Orfoqrafiya

Orfoqrafiya haqqında ümumi məlumat. Azərbaycan orfoqrafiyası qarşısında qoyulan tələblər. Orfoqrafiya tariximiz. Orfoqrafiyanın prinsipləri: fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsip. Müxtəlif məqamlarda sait və samitlərin yazılışı. Şəkilçilərin yazılışı. Bitişik, defislə və ayrı yazılan sözlər. Baş hərfi böyük yazılan sözlər. Abreviatura (mürəkkəb adların) yazılış qaydaları. Sözüün sətirdən sətərə keçirilməsi qaydaları.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992.
2. Abdullazadə N., Xalıqov F. Azərbaycan dili. I hissə, Bakı, 2006.
3. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, "Maarif", 1984.
4. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, "Maarif", 1978.
5. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 2004.
6. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə, Bakı, "Maarif", 1979.
7. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı, "Maarif", 1972.
8. Hübətova Ş. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı, "Elm və təhsil", 2013.
9. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, "Təhsil", 2003.
10. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. VII cild, Bakı, "Nurlan", 2009.
11. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. VIII cild, Bakı, "Nurlan", 2009.
12. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, "Maarif", 1985.
13. Müasir Azərbaycan dili. I cild, Bakı, "Elm", 1980.
14. Veysəlov F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, "Maarif", 1993.

5. Leksikologiya

Leksika və leksikologiya. Leksikologiyanın növləri: tarixi, müqayisəli və təsviri leksikologiya. Leksikologiyanın tədqiq obyektı, məqsəd və vəzifələri

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi. Lüğət tərkibinin əsas və əlavə hissələri. Mənşə cəhətdən müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksik tərkibi. Dilin lüğət tərkibində işlənmə dairəsinə görə fərqlənən söz qrupları. Terminologiya. Terminlər, onların səciyyəvi cəhətləri. Termin yaratmağın yolları. Dialektizmlər. Dildə müəyyən söz qrupları (loru sözlər, vulqar sözlər, arqo və jarqonlar, varvarizmlər)

6. Onomalogiya

Dildəki xüsusi sözlərin məcmuyu. Onomastika və onu öyrənən şöbə - onomalogiya.

Xüsusi sözlərin əmələgəlmə yolları: leksik-semantik, morfoloji və sintaktik yolla yaranan xüsusi sözlər.

Onomastik vahidlərin növləri: antroponim, toponim, kosmonim, etnonim, zoonim, hidronim, ktematonimlər. Onomastik vahidlərin üslubi xarakteri.

7. Leksikoqrafiya (Lüğətçilik)

Lüğətlər və onların əhəmiyyəti. Lüğətlərin quruluşu və onların tərtibi üsulları.

Lüğətlərin əsas növləri: birdilli, ikidilli və çoxdilli lüğətlər; filoloji və ensiklopedik lüğətlər; izahlı, orfoqrafik, orfoepik, terminoloji lüğətlər, tərcümə lüğətləri, onların xarakterik əlamətləri. Azərbaycan dilinə dair lüğət və sözlüklər. Azərbaycan lüğətçiliyinin son dövr nailiyyətləri.

8. Semasiologiya

Müasir Azərbaycan dilinin semantik sistemi. Söz və məfhum. Söz və məna. Sözün lüğəvi və qrammatik mənası. Sözün mənasında dəyişikliklər; məna daralması, məna genişlənməsi və məcazlaşma. Sözlərin tək və çoxmənalılıq. Çoxmənalılığın səciyyəvi xüsusiyyətləri və nitq hissələri ilə bağlılığı.

Sözlərin məna qrupları. Omonimlər. Omonim və çoxmənalı söz. Omonim və omonimlik hadisələri: omoform, omoqraf, omofon. Omonimlərin dildə əhəmiyyəti. Paronimlər.

Sinonimlər və onların növləri. Sinonimik cərgə. Sinonimlərin nitq hissələrinə mənsubiyyəti. Sinonim və dublet. Sinonimlərin dildə əhəmiyyəti.

Antonimlər və onların leksik-semantik xüsusiyyətləri. Antonimlərin əmələgəlmə yolları və səbəbləri. Antonimlərin növləri və dildə əhəmiyyəti.

9. Frazeologiya

Dilin lüğət tərkibində frazeoloji vahidlərin yeri, frazeoloji vahidlə söz və söz birləşməsinin müqayisəsi. Frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə yolları. Frazeoloji vahidlərin təsnifi. İdiomlar: qovuşma, uyuşma və birləşmə idiomlar. İbarələr. İdiom və ibarələrin fərqi. Atalar sözləri, hikmətli ifadələr və məsəllərin frazeologiyada yeri. Frazeoloji vahidlərin omonim, sinonim və antonimliyi, onların üslubi imkanları.

10. Derivatologiya (Söz yaradıcılığı)

Sözyaratma prosesi və lüğət tərkibinin zənginləşməsi problemi.

Azərbaycan dilində sözyaratma yolları. Dilin daxili imkanları hesabına söz yaratma.

Leksik, semantik yolla sözyaratma. Dialekt və şivələr sözyaratmanın mənbəyi kimi.

Morfoloji yolla sözyaratma: bu prosesdə şəkilçilərin rolu. Milli və alınma şəkilçilər.

Sintaktik yolla sözyaratma: mürəkkəb sözlərin yaranmasının əsas xüsusiyyətləri. Mürəkkəb sözlərin yazılış xüsusiyyətləri və nitq hissələrinə görə təsnifi. Sintaktik yolla yaranan sözlərin daxili məna xüsusiyyətləri.

Ədəbi dilin lüğət tərkibinin alınmalar hesabına zənginləşməsi.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva G. Azərbaycan dilində -sa,-sə şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri. Bakı, 2000.
2. Abdullayeva G. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Bakı, "Elm və təhsil", 2013.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Bakı, 1982.
4. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1988.
5. Xalıqov F. Folklor onomastikası. I hissə. Bakı, 1997.
6. Xalıqov F. Folklor onomastikası. II hissə. Bakı, 2000.
7. Xalıqov F. Azərbaycan onomalogiyası. Bakı, 2009.
8. Hübətova Ş. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı, "Elm və təhsil", 2013.
9. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1963.
10. Bayramov İ. Müasir Azərbaycan dilində lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi yolları. Bakı, 1999.
11. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973.
12. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, 1988.
13. Müasir Azərbaycan dili. II cild, Bakı, "Elm", 1980.
14. Terminologiya məsələləri. Bakı, "Elm", 1990.

11. Qrammatika. Morfologiya

Dilin qrammatik quruluşu. Qrammatika və onun növləri. Qrammatikanın şöbələri. Morfologiya, onun tədqiqat obyektı. Sözüün tərkibi və quruluşu. Mörfem və onun növləri. Kök və şəkilçi. Köklə şəkilçinin oxşar və fərqli cəhətləri. Şəkilçilərin təsnif prinsipləri (vəzifəsinə, yazılışına, mənşəyinə, işlənmə yerinə, məhsuldarlığına görə şəkilçilərin növləri)

Sözlərin leksik-qrammatik qruplarda birləşməsi. Nitq hissələri və onların təsnifi. Əsas nitq hissələri: adlar və fellər qrupu. Köməkçi nitq hissələri. Xüsusi nitq hissələri.

İsim. İsmın lüğəvi mənə növləri. Ümumi və xüsusi isimlər. Konkret və mücərrəd isimlər. İsmın quruluşca növləri: sadə, düzəltmə və mürəkkəb isimlər. İsmə məxsus ümumi qrammatik kateqoriyalar. Kəmiyyət kateqoriyası. Tək, cəm və toplu isimlər. İsmın mənsubiyyət kateqoriyası. İsmın hal kateqoriyası. Qrammatik və məkani-qrammatik hallar. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən hallar. İsmın xəbərlilik kateqoriyası. İsmın atributivləşməsi. İsmın cümlədə rolu.

Sifət. Sifətin lüğəvi mənə növləri. Sifətin quruluşca növləri: sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətlər. Əsli və nisbi sifətlər. Sifətin substantivləşməsi. Sifətin dərəcələri: adi, azaltma və çoxaltma dərəcəsi. Azaltma və çoxaltma dərəcəsinin yaranma üsulları. Sifətin cümlədə rolu.

Sayı. Sayı səciyyələndirən spesifik xüsusiyyətlər. Sayların quruluş xüsusiyyətləri: sadə, düzəltmə və tərkibi saylar. Sayın mənəca növləri. Miqdar sayları və onun növləri: müəyyən, qeyri-müəyyən miqdar sayları, kəsr sayları. Sıra sayları. Sayların orfoqrafiyası. Sayın substantivləşməsi. Sayın cümlədə rolu.

Əvəzlik. Əvəzliyin leksik-qrammatik səciyyəsi, onu digər əsas nitq hissələrindən fərqləndirən cəhətlər. Əvəzliyin mənə növləri. Şəxs əvəzlilikləri və onların xüsusiyyətləri. Qayıdış əvəzliyi, onun şəxs məzmunu ifadə etməsi. Sual əvəzlilikləri, qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzliliklər, inkar, işarə əvəzlilikləri. Nisbi və təyini əvəzliliklər. Əvəzliyin cümlədə rolu.

Fel. Felin əsas nitq hissəsi kimi səciyyəvi cəhətləri. Felin lüğəvi mənə növləri: iş, hərəkət, nitq, təfəkkür, görmə, eşitmə, hal-vəziyyət felləri. Felin quruluşca növləri: sadə fellər və onların mənşəyi. Düzəltmə fellər: adlardan və feldən düzələn fellər. Mürəkkəb fellər və onların yaranma yolları. Tərkibi fel anlayışı. Felə məxsus spesifik qrammatik kateqoriyalar. Fellərdə təsir kateqoriyası: təsirli və təsirsiz fellər. Felin növ kateqoriyası. Felin qrammatik mənə növləri: məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq, icbar, şəxssiz növ fellər. Təsdiq və inkar fellər. Fellərdə tərz kateqoriyası. Fellərdə şəxs kateqoriyası. Fellərin dəyişmə-təsrif sistemi. Felin şəkilləri. Əmr şəkli. Xəbər şəkli, onun digər fel şəkillərindən fərqli cəhətləri. Felin zamanları: keçmiş, indiki və gələcək zamanlar, onların qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri. Vacib və lazım şəkli. Arzu şəkli, onun ədatlarla işlənməsi və ifadə etdiyi mənələr. Şərt şəkli, onun digər şəkillərdən fərqi. Fel şəkillərinin mürəkkəbi, onların mənə çalarları.

Felin şəxssiz (təsriflənməyən) formaları: məsdər, feli isim, feli sifət, feli bağlama. Felin şəxssiz (təsriflənməyən) formalarının cümlədə rolu.

Zərf. Zərf əsas nitq hissəsi kimi. Zərfin quruluşca növləri: sadə, düzəltmə və mürəkkəb zərflər. Zərfin mənacə növləri: tərz, zaman, yer, miqdar zərfləri. Zərfləşən sözlər. Zərfin cümlədə rolu.

Köməkçi nitq hissələri. Qoşma. Köməkçi nitq hissələrinin əsas nitq hissələrindən fərqi. Qoşma köməkçi nitq hissəsi kimi, onun digər köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirən xüsusiyyətlər. Qoşmaların təsnif prinsipləri. Qoşmaların mənacə növləri: müqayisə, fərqləndirmə, bənzətmə, zaman, məkan, səbəb, məqsəd, istiqamət, aidiyyət, vəziyyət, nisbət, əsas, mənbə, istisnalıq və s. mənaları ifadə etməsi. Qoşmaların ismin halları ilə işlənməsinə görə bölgüsü. Qoşmaların nitq hissələri ilə münasibətinə görə növləri: sabit, qeyri-sabit, şəkilçiləşən qoşmalar. Qoşmaların yazılışı.

Bağlayıcı. Bağlayıcıların səciyyəvi xüsusiyyətləri. Onların təsnif prinsipləri. İşlənmə xüsusiyyətinə görə bağlayıcıların növləri: tək işlənən və təkrar olunan bağlayıcılar. Quruluşuna görə bağlayıcıların növləri: sadə, mürəkkəb və tərkibi bağlayıcılar. Bağlayıcıların vəzifəsinə görə növləri: tabesizlik və tabelilik bağlayıcıları. Bağlayıcıların işlənmə yerinə görə növləri. Bağlayıcılarda durğu işarələri.

Ədat. Ədatın spesifik cəhətləri. Sabit, qeyri-sabit, şəkilçiləşən ədatlar. Ədatların mənacə növləri: quvvətləndirici, təsdiq və inkar, sual, zaman və şərt ədatları, təkid, emosionallıq bildirən, fərqləndirici, istisnaedici ədatlar. Ədatların orfoqrafiyası.

Modal sözlər. Azərbaycan dilində modallığın ifadə formaları. Modal sözlərin səciyyəvi cəhətləri. Mənşəyinə görə modal sözlərin növləri: adlardan əmələ gələn, fellərdən əmələ gələn modal sözlər. Sabitləşmiş və qeyri-sabit modal sözlər. Modal sözlərin mənacə növləri və cümlədə yeri.

Xüsusi nitq hissələri. Nida. Nidalar xüsusi söz qrupu kimi. Nidaların məna və vəzifələrinə görə növləri: emosionallıq və çağırış bildirən nidalar. Nidalarda durğu işarələri.

Təqlidi sözlər. Təqlidi sözlərin spesifik xüsusiyyətləri. Təqlidi sözlərin quruluşu və söz yaradıcılığında onların rolu.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva G. Azərbaycan dilində -sa,-sə şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri. Bakı, 2000.
2. Abdullayeva G. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Bakı, "Elm və təhsil", 2013.
3. Cəfərov C. Nitq hissələrində keçid prosesləri və konversiya. Bakı, 2009.
4. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, "Maarif", 1988.
5. Əlizadə Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Bakı, "Maarif", 1965.
6. Hacıyev K. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri, Bakı, 1999.
7. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı, "Maarif", 1983.
8. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə, Bakı, 2000.
9. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə, Bakı, 2003.
10. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı, "Elm və təhsil", 2010.
11. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı, "Maarif", 1986.

12. Sintaksis

Sintaksis qrammatikanın bir şöbəsi kimi. Sintaksisin tədqiqat obyektı və əsas vahidləri. Söz birləşməsi və cümlədə sözlər arasında əlaqələr: məna əlaqəsi (predikativ, atributiv, relyativ əlaqə, obyekt əlaqəsi), qrammatik əlaqə. Qrammatik (sintaktik) əlaqənin iki növü. Tabesizlik əlaqəsi. Tabelilik əlaqəsi. Asılı və əsas tərəf anlayışı. Tabelilik əlaqəsinin növləri. Yanaşma əlaqəsi. Uzlaşma əlaqəsi. Söz birləşmələrində uzlaşma. Cümlədə uzlaşma. İdarə əlaqəsi. İdarə əlaqəsində əsas və asılı tərəfin müxtəlif nitq hissələri ilə ifadəsi.

Söz birləşmələri. Söz birləşmələrinin səciyyəvi əlamətləri, əsas və asılı tərəfi. Söz birləşmələrinin təsnif prinsipləri. Əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə söz birləşməsinin növləri. İsmi birləşmələr və onların təsnifi. İsmi birləşmələrin əsas və asılı tərəfinin ifadə vasitələri. İsmi birləşmələrin cümlədə rolu. Feli birləşmələr. Feli birləşmələrdə tərəflərin ifadə vasitələri. Feli birləşmələrin cümlədə rolu. Zərf birləşmələri.

Cümlə. Cümlə sintaktik vahid kimi. Cümlənin əsas əlamətləri: bitkinlik, predikativlik, intonasiya, modallıq. Cümlənin təsnif prinsipləri. Məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin təsnifi. Nəqli cümlə, sual cümləsi. əmr cümləsi, nida cümləsi. Nəqli, sual, əmr cümlələrinin nida cümləsinə çevrilməsi.

Cümlənin quruluşuna görə növləri. Sadə cümlə. Cümlə üzvü anlayışı. Cümlə üzvlərinin təsnifi. Baş üzvlər. Mübtəda, onun ifadə vasitələri və quruluşca növləri. Xəbər, onun ifadə vasitələri, ifadə vasitəsinə və quruluşuna görə növləri. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri. Tamamlıq. Vasitəsiz və vasitəli tamamlıqlar. Tamamlığın ifadə vasitələri və quruluş xüsusiyyətləri. Təyin, ifadə vasitələri və quruluşca növləri. Zərflik, mənaca növləri (tərz, zaman, yer, səbəb, məqsəd, kəmiyyət, şərt, qarşılaşdırma) və ifadə vasitələri. Zərfliklərin quruluş xüsusiyyətləri. Cümlə üzvlərinin həmcinsliyi.

Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədə olmayan sözlər. Xitablar və ara sözlər, onların cümlədə yeri.

Cümlə üzvünün əlavəsi. Xüsusiləşən və xüsusiləşməyən əlavələr.

Sadə cümlələrin təsnif prinsipləri. Baş üzvlərin iştirakına görə sadə cümlənin növləri. Cümlə bütövlüklü cümlələr və onların quruluş xüsusiyyətləri. Təktərkibli cümlələr və onların bölgüsü. Xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələr: şəxssiz, qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı cümlələr, onlar arasında oxşar və fərqli cəhətlər. Bu cümlələrdə xəbərin ifadə olunduğu şəxslər. Adlıq cümlələr və onların növləri.

Sadə cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə növləri: müxtəsər və geniş cümlələr.

Bütöv və yarımçıq cümlələr. Yarımçıq cümlələrin növləri.

Mürəkkəb cümlə. Mürəkkəb cümlə anlayışı. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasındakı əlaqənin xarakterinə görə növləri. Tabesiz mürəkkəb cümlələr. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirən vasitələr. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında məna əlaqələrinin növləri: birləşdirmə, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə, qoşulma əlaqəsi.

Tabeli mürəkkəb cümlə. Baş və budaq cümlə anlayışı. Budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələr. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlənin növləri. Başqasının nitqi və onun verilmə üsulları. Vasitəsiz nitq. Vasitəli nitq.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva G. Azərbaycan dilində -sa,-sə şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri. Bakı, 2000.
2. Abdullayeva G. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013.
3. Abdullayev Ə., Seyodov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, IV hissə, Bakı, 1985.
4. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1974.
5. Kazımov Q. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi. Bakı, 2010.
6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı, “Ünsiyyət”, 2010.
7. Məmmədov X., Cavadov Ə. Tabeli mürəkkəb cümlənin semantik-qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı, “Mütərcim” 2000.
8. Müasir Azərbaycan dili. III cild, Bakı, “Elm”, 1981.
9. Seyidov Y. Əsərləri. 15 cildə, IX cild, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2010.
10. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri, Bakı, 1992.

Mövzuların təqvim-tematik planı

N:	Mövzular	Saatların miqdarı		
		Cəmi	Mühazirə	Seminar
1	Müasir Azərbaycan dili fənninin mövzusu, məqsəd və vəzifəsi. Azərbaycan dili haqqında məlumat. Fonetika dilçiliyin səs sistemindən bəhs edən bir şöbəsi kimi. Danışiq səsi və fonem. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin səs sistemi	4	2	2
2	Heca və vurğu. Azərbaycan ədəbi dilindəki fonetik hadisə və qanunlar	4	2	2
3	Orfoepiya. Tələffüz şəraiti. Ədəbi tələffüz normaları	4	2	2
4	Orfoqrafiya. Azərbaycan dili orfoqrafiyasının prinsipləri. Orfoqrafiya qaydaları	4	2	2
5	Leksikologiya. Söz leksikanın əsas vahidi kimi. Mənşə cəhətdən və işlənmə dairəsinə görə Azərbaycan dilinin leksik tərkibi	4	2	2
6	Onomalogiya. Leksikoqrafiya	4	2	2
7	Semasiologiya. Sözün mənası. Azərbaycan dilində sözlərin məna qrupları	4	2	2
8	Frazeologiya. Derivatologiya	4	2	2
9	Qrammatika. Qrammatik kateqoriyalar. Morfologiya və onun vahidləri. Nitq hissələrinin təsnifi	4	2	2
10	Əsas nitq hissələri	4	2	2
11	Köməkçi nitq hissələri	4	2	2
12	Sintaksis və onun vahidləri. Sintaktik əlaqələr. Söz birləşmələri	4	2	2
13	Cümlə və onun təsnifi. Cümlə üzvləri. Sadə cümlə	4	2	2
14	Mürəkkəb cümlələr. Tabesiz mürəkkəb cümlə	4	2	2
15	Tabeli mürəkkəb cümlələr	4	2	2
	Cəmi:	60 s.	30 s.	30s.

